

# KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXX évf.

Martius—Április. 1895.

2-ik füzet.

## Buzogány Áron.

— Életrajz. —

Rég óta adósnak érzem magamat ezzel az életrajzzal.

Buzogány Áron, a kivel több mint 30 évig tartott barátság fűzött volt egybe, megérdemli tőlem, hogy e sorokban emlékének is egy szerény oszlopot állítsak. De megérdemli ezt az ő munkássága is, melyet a közelet különböző téerein részint mint tanár, részint mint állami hivatalnok kifejtett. És megérdemlik lelkének szép és nemes vonásai, a melyek őt mint embert jellemezték.

Hogy Buzogány tehetségeivel és munkásságával a mindennapiasságon csakugyan feljülemelkedett s pályáját nemcsak megfutotta, hanem azon magának tiszteletre méltó nevet is szerzett, mutatja az, hogy a „Magyar Paedagogiai Szemle“ 1881-ben, a „Paedagogiai Plutarch“ pedig 1887-ben, tehát mindkettő már életében egy-egy életrajzzal tisztelte meg és méltatta érdemeit. De miután ezek a szakközlönyök a dolog természeténél fogva Buzogánynak főleg a tan- és nevelésügy körüli tevékenységét emelték ki és méltatták, valamint mindjárt halálakor, 1888-ban, az „Unitárius Közöny“-ben kiadott emléksorokkal én is inkább csak az ő halála felett mélyen érzett baráti részvétemnek siettem kifejezést adni, életrajzának megírását éppen a „Keresztény Magvető“ számára annál kevésbé mulaszthattam el, mert ez a folyóirat volt a Buzogány munkásságának egyik kiváló tere. E folyóirat lapjain hagyta ő hátra szellemének egy részét egyháza és vallása iránti szeretetének hevétől ragyogva. Vessük be azért nevét mi is ennek lapjaira az emlékezet és elismerés virágaival megkoszorozva.

Buzogány Áron született 1834-ben, május hó 1-én Hosszuaszón, Küküllőmegyében. Atyja ujszékelyi Buzogány József, anyja Tasnádi Zsófia volt. Amaz egyházunk nagy emlékü főgondnoka, kaali Nagy Eleknek az iskolában tanítója, majd hosszuaszói birtokának gazdatisztje; ez ugyancsak a Nagy Elek édes atyja, Nagy Lázár házánál nevelkedett árva leány volt, mikor Buzogány József nőül vette. A szülőknek a Nagy Elek házához való ezen viszonyából származott az

a gondoskodás és pártfogás, a melyet Nagy Elek Buzogány Áron iránt később tanulói pályáján tanusított s vele jóindulatában azután is folyton éreztetett.

A gazdatiszti pálya, melyre különösen régebben feltűnően sokan léptek iskolát végzett székely ifjaink közül s mondhatni, hogy az unitárius vallásu gazdatisztek még keresettek is voltak, általában tisztességes életmódot biztosított. A Buzogány Áron szülői is, ha vagyonosak nem is, de jó élhető állapotban voltak. Atyjának különösen könyvtára számot tett a vidéken s a kis Áron ismeretszomját nem kis mértékben fokozták növendék tanuló korában édes atyja könyvtárában kéznél kapott s általa mohón elolvasott alkalmas ifjúsági iratok és könyvek. De a hat gyermekkel megáldott szülőknek, kik között Áron a harmadik szülött volt, mégis nem kis gondot adhatott gyermekeik neveltetése. Ezt mutatja az is, hogy Áron fiokat, a kit 1842-ben a kolozsvári főiskolába adtak fel az első elemi osztályba, a következő évben sz.-kereszturi iskolánkba vitték át. Hihetőleg azért, mert itt kevesebbe került a taníttatás. Sőt 1844-ben már toroczkoói iskolánk növendéke volt s maradt 1848-ig, a hol azon egyházközségünk által a székely tanulóknak nyújtott segély mellett egyházunknak annyi jelesse kezdette meg tanulását s a hol Buzogány A. is szülőinek csaknem minden költsége nélkül tanulhatott.

Az 1848-dik évi mozgalmas idők az iskolák tanuló ifjúságát is szétrebbentvén, a fegyverfoghatókat a haza védelmére, a kisebbeket szülők mellé szőlítván, Buzogány is kénytelen volt tanulását félbe szakasztani s már-már annak tovább folytathatásáról is lemondani. Hosszuaszó Balázsfalva közelében szintén az oláhság keze ügyében esvén, a magyarság itt is a legszorongatottabb helyzetbe jutott. A kik életüket egy és más uton meg is menthették, azoknak is vagyona az oláhok pusztításának és rablásának prédául esett. Buzogányéknak is egész életök keresménye oda veszett, semmivé lett, sőt a kiállott aggodalmak, azok az iszonytató események, a melyek Hosszuaszón szintugy, mint a környékben lefolytak, a családfenntartó apát annyira megrázták, hogy e lelki rázkódtatásnak 1849 év derekán áldozatul esett, meghalt. A gyámol és támasz nélkül maradott család tagjai szétszóródva, a hogy lehetett, a rokonoknál és jó embereiknél huzták meg magokat. Buzogány Áront és egy leány testvérét Nagy Elek vette pártfogásába és fogadta házába. O gondoskodott taníttatásáról s e célból 1850-ben beadta kolozsvári főtanodánkba, a mely szintén csak ez évben adatott vissza iskolai használatra, a megelőzőtt években katonai kórházul szolgálván.

Ezzel tehát Buzogány Á. szerencsésen ismét kezébe kapta életsorsának fonalát, tanulását tovább folytathatta. 1851-ben tanulói pályámnak ugyancsak az akkori válságos idők miatt történt félbeszakadása után én is visszakerülvén főiskolánkba, éppen osztálytársak lettünk. A következő évben Sz.-Keresztúrról Kolozsvárra kijött tanulókkal Marosi Gergely szintén velünk egy osztályba került.<sup>1)</sup> Együtt lettünk ugynevezett deákok. Hogy hármunk között mily benső baráti viszony szövődött már az első találkozás alkalmával, hogy e baráti viszony miként fokozódott évről-évre az iskola padjain, sőt hogy azután is mennyire összefonódott sorsunk, ezt maga Buzogány Á. oly szépen ecsetelte korán elhunyt barátunk<sup>2)</sup> emlékére írt s e folyóirat 10-dik kötetében megjelent cikkében, hogy én mindezekre csak annyiban fogok kiterjeszkedni, a mennyiben ez életrajz azt szintén szükségessé és elkerülhetetlenné teszi.

A Buzogány Á. tanulói éveiről általában csak annyit jegyzek fel, hogy mindenik osztályt mindenik tantárgyból kitünő eredménnyel végezte s hasonló eredménnyel tette le az érettségi vizsgálatot is. Tanulmányaiiban kifejtett szorgalmáért, valamint kifogástalan erkölcsi magaviseleteért tanárai a legjobb indulattal voltak iránta, tanuló társai pedig élénk, tevékeny, barátokozni szerető természeteért kivétel nélkül szerették s része volt mindazokban a kitüntetésekben, a melyekkel a tanuló ifjuság a maga tagjait megtisztelheti, mint önképzőköri elnökség, ifjusági lap szerkesztés, iskolai esküdtzéki bíráskodás stb. Tanítványait lelkiismeretesen tanította és gondozta az iskolában szintugy mint a városon. Mert itt is sok családhoz járt ki tanítani. Maga Nagy Elek is évekig taníttatta vele leányait. A mellett, hogy anyagi szükségeit ily módon hova tovább mind könnyebben pótolhatta, ez érintkezés a művelt és uri családokkal alkalmul szolgált neki arra is, hogy társadalmi ügyességet, finom és mivelt modort sajátítson el, a mivel később is mindenki előtt kedveltté tudta tenni magát s a társas köröknek általában mindig szívesen látott vendége volt. Mielőtt a gymnasiumi tanfolyamot teljesen bevégezte volna, mint 8-dik gymn. osztálybeli tanuló köztanítónak

<sup>1)</sup> Ugyancsak ez osztályban voltak még a többek között P. Horváth Károly, érdemes főgondnokunknak, báró P. Horváth Kálmánnak korán elhunyt legidősebb fivére, továbbá Dimény Farkas, ki mint köztisztviselőben álló jeles orvos szintén elhunyt Maros-Vásárhelyt 1891. február hó 6-án, végrendeletében kolozsvári főiskolánkról és m.-vásárhelyi egyházközségünkéről is megemlékezvén.

<sup>2)</sup> Marosi Gergely meghalt Sz.-Keresztúrt, mint ottani középtanodánk igazgató tanára 1874. október 5-én 42 éves korában.

nevezett ki a főiskolába, még pedig a német nyelv tanítására. Mert akkor csak 4 rendes tanárunk volt a főiskolánál: Székely Mózes egyszersmind püspök helyettes, Kriza János, egyszersmind lelkész, Mikó Lőrincz és Berde Áron. Ez utóbbi igazgató. Ötödik tanár lett volna még Brassai, a ki tényleg 1837. óta kolozsvári főiskolánk tanára volt, de őt az 1848. évi viharos napok Pestre sodorván, ekkor a Gönczy-féle magán nevelő intézetnél tanároskodott. Kovácsi Antal is csak 1857-ben lett rendes tanár. A gymnasium 5 alsó osztályában rendszeren a jobb készütségű papnövendékek alkalmaztattak köztanítóknak. De akkor ezek is még oly kevesen voltak, hogy a mint a Buzogány kineveztetése mutatja, a gymnasiumba kellett lemenni a köztanítókért. S csakugyan Buzogány Áronnal egyidejűleg lettünk mi is Marosi Gergelyvel köztanítóknak kinevezve, Marosi a görög nyelvre, én a mennyiségtanra. Minő haladás 40 év alatt. Midőn most főgymnasiumunknál 10 rendes, 2—3 helyettes és ugyanannyi szaktanár működik.

A gymnasiumi tanfolyamot Buzogány Á. 1855-ben elvégezvén és az érettségi vizsgálatot is letévén, még ugyanazon év szept. 5-én lelkészszé is fölszenteltetett. Ennek körülményei megérdemlik, hogy azokat részletesebben megismertessem.

Az 50-es években hazánkra nehezült önkényuralomnak első gondja volt az iskolákra is a lehetőleg rátenni kezét. Az a híressé vált Entwurf, a mely a gymnasiumi tanítást tagadhatatlanul magasabb fokra emelte s jóformán ma is annak keretében mozgunk, az autonom felekezeti gymnasiumokat válságos helyzetbe juttatta. A gymnasiumba megkivántató tanárokat beállítani nem kis gondot adott a mi egyházunknak is. A mint fennebb érintém, 1855-ben is még csak 4 rendes tanárunk volt a kolozsvári főiskolánál. Még ha pénz lett volna is hozzá — de bizony ez sem volt — honnan vegyenek egyszerre legalább még 8 tanárt s ugyanannyit tordai és sz. kereszturi középtanodáinkhoz is? De a munkát valahogy még is csak meg kellett kezdeni, ha az egyház tanintézeteinek nyilvánossági jogát feladni nem akará. Ennélfogva az 1855. évi egyh. főtanács egyszerre öt ifjat választott ki, a kiket az addigi gyakorlat szerint külföldi akadémiákra kiküldjön, hogy magokat a tanári pályára kiképezzék. Ez ifjak voltak: Pap Mózes, Nagy Lajos, Buzogány Áron, Marosi Gergely és e sorok írója. De hogy addig is, míg az akadémiákról haza kerülhetnek, valamely czimen tanároknak legyenek tekinthetők, mind az ötnök még azon zsinati főtanácson leendő felszenteltetését elhatározta. Pap Mózes és Nagy Lajos tényleg már a papi tanfolya-

mot is végezték volt, e mellett mindketten előzetesen is a papi pályára készültek, reájok nézve tehát fölszenteltetésök csak egyházi törvényeink szempontjából lehetett kérdéses, a mennyiben ezek szerint csak tényleg állomásban levő papok vagy tanárok szentelhetők fel s tényleg még nekik sem volt sem egyházközségük, sem tanári székük. De hármunkra nézve e mellett még az is nehézséget okozott, hogy egyikünk se végezte volt a papi tanfolyamot. Marosin kívül sem Buzogány, sem én nem is voltunk hajlandók felszenteltetni magunkat, mindketten más pályára szándékozván lépni s csak az akkori nyomott hazai viszonyok miatt határoztuk volt magunkat arra, hogy a gymnasiumot végezve még benn maradunk az iskolában, alkalmunk levén így a magunk további kiképezhetése céljából szükséges költségekre magán tanítói jövedelmünkből valamit még szerezni is. Azonban Buzogányt Nagy Eleknek, engem Jakab Eleknek sikerült rábeszélni, hogy maradjunk az egyház szolgálatában, mely kész minket is a tanári pályára leendő önkiképzés végett Pap Mózes és Nagy Lajos után azonnal a külföldre kiküldeni. Ehez képest aztán nem csekély aggodalmak és tépelődések között mi is előállottunk a többiekkel a papi vizsgálatra s még azon zsinati főtanácson fel is szenteltettünk. A mennyiben ez a felszenteltetés, a mint már megjegyeztem, csakugyan egyházi törvényeinkbe ütközött, voltak, a kik a főtanácson ezt az eljárást méltán kérdés tárgyává tették. Azonban ezek is hamar belenyugodtak abba, látván, hogy a rendkívüli körülmények csakugyan rendkívüli intézkedéseket kívánnak.

Az ily módon tanárságra kiválasztott és már fel is szentelt öt ifju közül Pap M. és Nagy L. nem sokára a főtanácsi gyűlés után peregrinálni indultak; azaz, bejárták összes egyházközségeinket, ismertebb és jobb módu hitsorsosainkat, hogy külföldi akadémiai utjokra adományokat gyűjtsenek. Ők voltak az utolsók, a kik egyházunk eme régi gyakorlata szerint tanári kiképeztetésökhöz szükséges költségek egy részét magok gyűjtötték össze. Buzogány Á., Marosi G. és én a főiskolában maradtunk s a tényleg már folytatott köztanítás mellett Buzogány velem segéd papnak, Marosi pedig iskolai főnöknek neveztetett ki, de mint már felszentelt papok kivételtünk az isk. törvények alól s egyenesen az E. K. Tanács hatósága alá helyeztettünk; továbbá az isk. igazgatóságnak és az E. K. Tanácsnak tagjaivá tétettünk s a templomban is a tanári székek jelöltettek ki számunkra ülőhelyül. Nem csekély kitüntetés volt az mindhármunkra nézve, de annál nehezebb volt helyzetünk, nehogy visszaéljünk a bennünk helyezett bizalommal s egyfelől a tanári és

egyházi tanácskozásokban is résztvenni méltóknak ítéltessünk, másfelől tanuló társainkban is fenntartsuk a legjobb baráti viszonyt. S elmerem mondani, hogy egyik részről sem adtunk soha panaszra okot.

A mi a segéd papságot illeti, a templomi szolgálat úgy levén beosztva, hogy a rendes pap, a köztiszteletben élő Kriza minden második vasárnap prédikált, a két segéd pap pedig felváltva utána, tehát nekünk csak 4 hétben egyszer kellett prédikálnunk, a mi magában véve elég könnyű szolgálat lett volna. De miután mi, mondhatni, minden készület nélküli léptünk a szószékbe, sem kézírásban, sem nyomtatásban nem igen voltak egyházi beszédeink, aztán némi ambíciót is csináltunk magunknak abból, hogy igyekezzünk a lehetőleg a magunk esze után járni, dolgozzuk ki magunk, a mikor csak lehet, beszédeinket, mert a saját gondolatait és érzelmeit tolmácsolni is a legjobban tudja az ember; természetes, hogy szorgalmasan hozzá kellett látunk a munkálkodáshoz. E célból a magyar prédikatori tárok mellett német és francia jelesebb egyházi szónokok munkáit meghozattuk, azokat tanulmányoztuk, az angol nyelv tanulásához csak akkor kezdettünk hozzá és így angol egyházi szónokok műveit még nem használhattuk. Ezekből nemcsak fordítottunk, hanem átdolgoztunk olyan beszédeket, a melyek a mi lelkünkben is viszhangra találtak, remélve, hogy így azok hallgatóink szívében is viszhangot keltenek. Gyakran előre megbeszéltük egymással kidolgozandó beszédünk tárgyát s kölcsönösen közöltük arra nézve gondolatainkat. Az elmondás után rendszeren ismét megbiráltuk egymást mind a beszéd kidolgozását, mind előadást illetőleg. Ebben Marosi barátunk is részt vett, a ki koronkint szintén prédikált. Nem tartózkodtunk egymásnak egész őszinteséggel elmondani megjegyzéseinket, észrevételeinket, mert tudtuk, hogy ezzel egyik sem akarja a másikat kisebbiteni, hanem ellenkezőleg a lehetőleg tévedéseiről meggyőzni, helytelen felfogásáról és esetleg rossz szokásairól leszoktatni. Egymást így segítve, tanácsolva és támogatva haladtunk mi egymás mellett valamint az iskola padjain, úgy a templomi szószéken is. És a jutalom lelkiismeretes igyekezetünkért és fáradozásunkért nem is maradt el. Nem az anyagi jutalmat értem. Hiszen segédpapi egész évi fizetésünk csak 40 frt volt s ezt is az első évben oda adtuk egyházunk közczéljaira az éppen akkor vallásközönségünk kebelében megindított segélyadományok gyűjtése alkalmából. Hanem megjutalmazott a hivek szeretete és buzgó templomgyakorlása. Meglehet, hogy ezt akkor elősegítették a hazai nyomott viszonyok is. A magyar ember előtt el levén zárva minden tér, a hol lelkének valami élvezetet szerezhessen

és találhasson, tán ez is többeket vonzott a templomokba. De talán a mi ifjui lelkesedésünk is részben legalább befolyhatott erre. Annyi bizonyos, hogy segédpaposkodásunk alatt hiveink meglehetősen gyakorolták az isteni tiszteleteket. Más vallásuk is többen csaknem rendes hallgatóink voltak. Különösen a nagyobb ünnepeken alig maradt el egy-egy család. Ezek aztán abban is versenyeztek egymással, hogy ebédre, vacsorára magokhoz hívják a segédpapokat. Néha egy héttel az előtt a következő ünnep minden napjára és estvéjére már le voltunk foglalva. Ilyenkor nem ritkán hiveiuk is megbírálták beszédeinket, elmondották észrevételeiket, a miket mi szívesen meghallgattunk, mert ezekből is sokszor okultunk. E tekintetben különösen nem hagyhatom megemlítés nélkül Jakab Eleket, a ki gyakran az iskolában is felkeresett, hogy elmondja észrevételeit, a melyek bizony néha meglehetősen élesek voltak, de nyomban megennyhitette jó tanácsaival, alapos utasításaival. Nem hiszem, hogy Buzogány Á. is rossz néven venné, de részemről e helyen is szívesen mondok Jakab Eleknek köszönetet a kezdő ifju segéd-papok iránt tanusított barátságáért s jóakaró támogatásáért.

Igy folyt le szinte észrevétlenül a köztanítótság mellett két évi segéd-paposkodásunk Buzogánynyal. Nem kis örömmel az elért sikerek felett s még több reménnyel a jövő iránt.

Az 1857. év nyarán Pap Mózes és Nagy Lajos a külföldről szerencsésen haza érkeztek. A sor most rajtunk hármunkon volt, hogy kimenjünk. Ez évi főtanácson Pap M., Nagy L., Buzogány Á. és én kolozsvári, Marosi G. barátunk pedig sz.-kereszturi tanároknak megválasztatván, szeptember 17-én indultunk el Göttingába, a hova Budapesten, akkor még csak Pest volt, Bécsben, Prágában, Drezdában, Lipcsében, Weimarban, Eisenachban, Casselben több kevesebb ideig megállván, október 8-án érkeztünk meg. A göttingai egyetemen mindhárman együtt töltöttünk el két fél évet. Marosi főleg a nyelvészet, én a mennyiség- és természettan, Buzogány a történelem és neveléstan tanulmányozásával. Ezek mellett nem mulasztottuk el közösen bölcsészeti előadásokat is hallgatni. A harmadik félévre én Marosival a berlini egyetemre mentünk át; Buzogány tovább is Göttingában maradt, a hol ő különösen dr. Waitzban, az egyetemen a történelem első tanárában egyszersmind jó akaró barátját is megtalálta, a ki az egyetemi tanórákon kívül Buzogányt házánál is mindig szívesen fogadta, ismereteit vele itt is örömmel közölte, másfelől ő is hazánk történelmére nézve Buzogánytól nem egy előtte ismeretlen pontra nézve kellő felvilágosítást nyert. Mig ez uton Buzogány

a történelem tanulásában kitűnő haladást tett, maga is terjesztője lett nemzetünk története helyesebb ismertetésének, a mi bizony nem egy külföldi tudósra ma is ráférne.

Németország különböző egyetemi városaiba tett kisebb kirándulások mellett 1859 tavaszán nagyobb utazást tettünk Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban. Párisban tartózkodásunk éppen arra az időre esett, mikor az osztrák-olasz háború kitört s Napoleon szövetséges társa, Viktor Emmanuel segítségére ment. Szemtanui voltunk a párisiak lelkesültségének, a mely bizony minket is nem egyszer magával ragadott. Párisban többször találkoztunk Szemere Bertalannal is, a ki thea-estélyre is elhívott magához s Buzogányról naplójában is megemlékezett, ez időtájt nála járt ifjak közül azok közé sorozván őt, kik „tanulmány szomjasok, tevékenyek, hazafiui érzelműek, haladnak a korról és a hazát, mivel szenved, még jobban szeretik“.<sup>1)</sup>

Párisban Marositól elválva, ki a Schweitzba, Zürichbe ment, mi Buzogánynyal Londonba mentünk. Jakab József után, a ki 1847-ben, mint akadémista szintén megjárta Angliát, mi voltunk az elsők, a kik angol unitárius testvéreinknek a magyar unitáriusok iránti rokonszenve és szeretete melegét érezhettük. Az a szives fogadtatás, a melyben részesítettek, különösen hazánktól két évi távollét után, kétszeresen hatott reánk és fölemelt. Szerencsések voltunk mint egyházunk képviselői az angol unitáriusok 1859-ki közgyűlésében is részt venni. Ezen a közgyűlésen tette Steinthal lelkész, a ki a közgyűlést megelőzőleg csak egy pár nappal érkezett volt vissza Magyarországról s éppen Erdélyből, a hová az angol unitárius társulat, a mi egyházi állapotainkról magának személyes meggyőződést szerezni s ugyan e célból 1858-ban Erdélyben járt, de hazamenő útjában Brüsszelben elhalt nemes Tagart missióját teljesíteni küldötte volt,<sup>2)</sup> azt az indítványt, hogy jövőre az angol unitáriusok papnevelő intézetébe, a Manchester New Collegeba küldendő unitárius ifju számára helyezzenek kilátásba évi 100 font sterling segélyt. S tán nem csaló-

<sup>1)</sup> Szemere Munkái. II. köt. 169 l.

<sup>2)</sup> Steinthal manchesteri unitárius lelkész ez alkalommal tényleg Kossuth-tól is meg volt bízva, hogy tekintettel az osztrák-olasz háborúra, a magyar nemzet gondolkozásmódjáról, hangulatáról is szerezzen magának tájékozást. E megbízatásnak, úgy látszik, hogy az osztrák kormány is neszét vette volt s ez okozta, hogy Steinthal, ki a Székelyföldön levő ekkleziánkat bejárando volt, Sz.-Keresztúrról hirtelen megfordult s gyorsan kiment Magyarországról és Ausztriából.



dom, ha ezen indítvány meleg felkarolását részben a mi személyes jelenlétünknek tulajdonítom. Azóta jelenleg már a 13-dik ifju élvezi e segílyt. Sőt e segílyt már nekünk felajánlották, ha Londonban maradunk. De miután nekünk tanári székeinket szeptemberben el kellett foglalni, legnagyobb sajnálatunkra nem vehettük igénybe angol testvéreink e szivességét s öt heti Londonban tartózkodás után, mely idő alatt a nagyhirű bölcész dr. Martineau, a derék Taylor előadásainak hallgatása mellett több kirándulást tettünk a környékbe is, június 22 én kedves házi gazdánktól, Marshalltól, a kinek házánál el voltunk szállásolva, egész a Themséig kísértetve, hajóra szálltunk s Ostende felé haza indultunk. Heidelbergben Marosival ismét egybe találkozva Augsburgon, Münchenen, Linczen át Bécsbe s innen július 8-án Budapestre értünk, tekintettel az osztrák-olasz háborura nem minden aggodalom nélkül, hogy Ausztriába érve valahol még le is tartóztathatnak. De nekünk bizony még a podgyászunkat sem igen vizsgálták meg sehol. Annál nagyobb vallasásnak voltunk aztán kitéve, mikor Kolozsvárra haza érkeztünk. Itt más napra még a gyorskocsitól, a melylyel megérkeztünk, a rendőrséghez idéztek. Apróról-apróra kikérdezték, hogy hol és merre jártunk? kikkel találkoztunk? Voltunk-e Párisban Szemerénél, Londonban Kossuthnál? stb. Vallomásainkról ivenkre terjedő jegyzőkönyvet vettek fel. De végre is minden bántódás nélkül kikerültünk az akkori politikai inquisitióból.

1859. szeptember havában Buzogány megkezdette kedvencz tárgyának, a történelemnek kolozsvári főiskolánkban tanítását. Élénk, megnyerő és lelkesült előadása, tapintatos jó modora, a fegyelmezésben részrehajlatlan, igazságos és mindig nemes eljárása csakhamar a legjobb tanárok közé emelte. Tanítványai nemcsak a tanteremben hallgattak rá, tisztelték és szerették, hanem az iskola falain kívül is bizalommal fordultak hozzá és ő senkit hidegen el nem utasított magától, jóakaró tanácsát, utasítását, egyiktől sem tagadta meg, szivesen segített, a kin segíthetett. Ugyanezen évben főiskolai könyvtárnoknak, 1862-ben a kolozsdobokai egyházkönyvtárban jegyzőnek, majd az E. K. Tanács pénztári jegyzőjének választatván meg, midezzen hivatalokat kiváló pontossággal és lelkismeretességgel töltötte be. Főiskolai könyvtárunknak egy nagy részét szakértelemmel ő rendezte, lajstromozta, az egyházköri valamint az E. K. Tanácsi jegyzőkönyveket a legnagyobb gondnal és utánjáraással vezette, a számodásoknak a pénztári jegyzőséggel együtt járó megvizsgálását híven és megbízhatólag teljesítette. Gyakorlati papságot, az akadémiáról hazajöven,

egy pár évig nem folytatott, de 1861-ben Kriza János püspöknek s helyébe e sorok írója a kolozsvári ekklezsia rendes papjának választatván, Buzogány szintén mint tanár másod papnak választatott meg, ismét a templomi szószékbe lépett, a melyen, ha nem is annyira az előadás varázsával, mint inkább beszédének tartalmasságával már korábban oly szép sikerrel és elismerőleg működött. 1865-ben Szt.-Gerliczén tartott zsinaton, mely 1848 óta az első vidéki zsinatunk volt szintén ő volt az ünnepi egyik egyházi szónok.

Buzogány, a ki a magyar irodalmat is kitűnő szeretettel tanulmányozta, nem mulaszthatta el annak tehetsége szerint munkása is lenni. E nemü első kísérleteit természetesen ő is a tanuló ifjúság által szerkesztetni szokott iskolai lapban tette meg, a honnan tanuló ifjaink közül nem egy később oly messze felrepült a költészet és az irodalom más regioiba is. A tanuló ifjúság, a mint már említve volt, a maga lapja szerkesztésével is többször megbizta. Ugyancsak a tanuló ifjúság megbizásából szinművészeknek jutalom-játékuk alkalmából rendszeren ő írta a színházban szétszórandó diszverseket. Segéd pap korában a kolozsvári lapokban tárczaczikkeket, könyvismertetések kezdét irogatni, a mit azután későbbben mind nagyobb kiterjedtségben gyakorolt. Mint tanár szakmájába vágólag a legjobb kutatók felhasználásával iskolai tankönyvül egy kitűnő politikai földrajzot írt, a mely kiegészítő részül szolgál a Brassai hasonló czélu természeti földrajzának. Legtöbbet dolgozott éppen e folyóirat számára, a melynek bölcsőjénél már ő is ott állott; sőt az 1861-ben megjelent I-ső kötetet is az ő dolgozata nyitja meg, egy angolból nemcsak lefordított, de viszonyainknak megfelelőleg teljesen átdolgozott egyházi beszéd, a nagy emlékü Tagart Eduárdról. Ugyancsak e kötetben Channingtől is fordított egy beszédet. A későbbi kötetekben: Augusztinovics Pál, Gedő József, Nagy Elek stb. életrajzai, ugyancsak általa írt tanügyi czikkek, értekezések, egyházi szemlék, melyeket a hazaiak mellett német, francia és angol egyházi lapokból és folyóiratokból kiváló gonddal és választékkal állított egybe, kétségen kívül e folyóiratnak nem csekély becsesel bíró irodalmi termékei. Egy ideig társszerkesztője volt a Ker. Magvetőnek. Még pedig az annyi reménnyel megindított vállalat legválságosabb korszakában, a mikor az ismét a lenni vagy nem lenni kérdése előtt állott. Mert tény az, hogy a két első kötet megjelenésével Ker. Magvetőnk már-már megszünendő volt. És hogy ez be nem következett, abban nem kis érdeme van Buzogánynak, a ki kicsiny irodalmi körünknek, a vállalat fenntartása mellett buzgón kitarított tagjainak felkérésére

és biztatására az előbbi szerkesztők lemondásával annak további szerkesztését velem elvállalta. S jóllehet Kolozsvárról lett eltávazása következtében mint szerkesztő nem sokáig működhetett, e folyóiratnak azután is mindvégig egyik legmunkásabb tagja maradt.

Hazánk alkotmányának 1867-ben történt helyreállításával ugyanis a Buzogány pályáját illetőleg nagy fordulat állott be. A magyar miniszteriumnak szervezésével, különösen a vallás és közoktatási tárcazt illetőleg már a kormányzás érdekében gondoskodni kellett volna arról, hogy a miniszteriumba mindenik törvényesen bevett vallásfelekezett kebeléből legalább egy olyan tanférfiu alkalmaztassék, a ki azon vallásfelekezet egyházi és iskolai ügyeivel teljesen ismeretes, azokra nézve minden felmerülhető esetben kellő felvilágosításokat adhat. A mi egyházunkra nézve ez annyival égetőbb kérdés volt, mert bár vallásunk az 1848-ik évi pozsonyi országgyűlés XX. t. cikke által Magyarországon is törvényesítve lett, a közbejött zavarok miatt e t.-cikknek is csak 1867-ben lett meg kívánt hatálya. Nem sokat tudtak a mi vallásunkról Erdélyen kívül Magyarországon. S a mit tudtak is, az is inkább elferdítés és koholmány volt, a miben nem nagy köszönetünk lehetett s a mitől — sajnos — még most sem vagyunk teljesen mentek; egyházi szervezetünk pedig egészen ismeretlen volt. Hogyan fog tehát a vallás és közoktatásügyi miniszterium a mi egyházunk ügyeiben intézkedni, a melynek törvények által biztosított jogait és szabadságát Erdélynek Magyarországgal való egyesítésére vonatkozó 1867. évi t. cikk is fenntartotta és biztosította, ha e jogokat és szabadságot a miniszteriumban senki sem ismeri? S mégis azt kellett tapasztalnunk, hogy e miniszteriumban egyetlen egy unitárius tisztviselő sem neveztetett ki. Ez ügyben tehát Egyházi K. Tanácsunk mindjárt 1867. jul. 17-ről egy felterjesztést intézett a vallás és közoktatási miniszterhez, Báró Eötvös Józsefhez, a melyben a fenebbiek alapján kérte, hogy a vezetése alatt álló ministeriumhoz egyházunk részéről is legalább egy olyan tisztviselő neveztesse ki, a ki ott egyházunkat méltóan képviselhesse. A minden ízében hazafias gondolkozásu és nemes lelkü Báró Eötvös nem is zárkozott el e kérés elől s Buzogány Áron 1858. jun. 18-ról csakugyan kineveztetett a vallás és közoktatásügyi ministeriumhoz titkárnak. E kinevezésről Báró Eötvös válaszul felterjesztésünkre azonnal értesítette E. K. Tanácsunkat, megküldve Buzogány részére a kivezési okmányt is. Buzogány is értesítettén kineveztetéséről, az E. K. Tanácsnak 1868. jul. 9-én tartott ülésében a tanárság s más egyházi hivatalok alól felmentetett, jegyzőkönyvileg kifejeztetvén

eddig szolgálatai iránt az E. K. Tanács teljes eljmsmerése, kéréséhez képest fennhagyva számára azt is, hogyha nem remélt esetben vissza kellene jönie, tanári székét ismét elfoglalhassa. E határozatot ugyanazon évi egyh. főtanács is mindkét ágában örömmel tette a magáévá. Mert habár Buzogányban az ő eltávozásával kolozsvári főiskolánk egy kiváló tanerőt, E. K. Tanácsunk egy pontos hivatalnokot s egyházi és i kolai ügyeink általában egy buzgó és ügyszerető tagot veszítettek, miután a vallás és közoktatásügyi miniszteriumhoz történt ezen kineveztetésével egyházunknak egy jogos kívánsága teljesített, e veszteségben annyival inkább megnyugodott, mert másfelől még sokkal nagyobb nyereségnek tartotta, hogy éppen egy ilyen teletséges és megbízható tagja hivatott el egyházunk képviselésére a miniszteriumban.

Buzogány a hivatali esküt 1868. jul. 27-én tette le, miről engem másnap Pestről tudósítván, ezt írja: „Eötvös miniszter úr igen nyájassan fogadott valamint első találkozásomkor, ugy tegnap is a felesküvés alkalmával. Ugyanezt mondhatom a többiekről is, tanácsosokról és titkárokról, kiket eddig meglátogattam.“ De az eskü letétele után még hazajött, hogy dolgait rendezze s részt vegyen az évi háromszázados zsinati ünnepélyünkön és csak ősszel költözött fel s foglalta el végleg új állomását. A tanuló ifjuság fáklvás zenével tisztelgett nála s vett búcsut kedves tanárától. Mi mindnyájan jó kívánatainkkal bocsátottuk utjára, mely engem a legközelebről érdekelt, a mennyiben 16 év óta eddig, mondhatni, mindig együtt éltünk, egy uton haladtunk. Most elváltak utaink s elváltunk mi is egymástól. De azért az összeköttetést levelezés által folyton fenntartottuk s részemről most is szerető gonddal őrzöm az ő leveleit, mint a melyek baráti érzelmei mellett hazafias érzelmeinek, szintugy mint vallása és egyháza iránti forró szeretetének a legszebb bizonyítékai és a mely levelekből tárgyamhoz képest bőv alkalmam lesz az alábbiakban egyes részeket be is mutatni. Mindjárt hivatalba lépése után 1868. okt. 8-ról írja: „Osztályfőnököm Szentiványi miniszteri tanácsos (a legjobb s legnemesebb emberek egyike a földön) midőn beléptem a hivatalba így szólt, a legjobbkor jött, minthogy az osztály nagyon megfogyott... A kezdet nehézségei, ugy az a körülmény, hogy az osztályban csak másodmagammal, sőt néhány napig egyedül maradtam s végre lelkiismeretességem és ambitionom, hogy magamról jó véleményt alapítsak, reggeltől d. u. 2 óráig mindennap elfoglalnak; sőt egyszer-egyszer a délutánomat is... Tanárky, ki elég hidegen fogadott, mondott is már egyik collegámnak annyit, hogy szorgalmas collegát kaptak.“

Buzogány először a protestáns és zsidó ügyosztályhoz osztatott be, de a következő 1869-ik évben már a népnevelési ügyosztályhoz tétetett át, a minek ő annyival inkább örvendett, mert tehetségei érvényesítésére itt még nagyobb tér nyílt előtte. Ez ügyosztály élén Gönczy Pál állott, kinek a népoktatási törvény, a tanítóképző intézetek, a felső nép- és polgári iskolák, a közép ipar- s kereskedelmi iskolák valamint a kereskedelmi akademiák és felsőbb leányiskolák szervezése, berendezése, részint alkotása körül kifejtett ügybuzgalma valamint ezek által szerzett érdemei országosan el vannak ismerve. S hogy e nagy munkában Buzogánynak is nem csekély része volt, erre nézve legyen elég egyik életírójára hivatkoznom, a ki ezeket mondja róla: „A ki hazánk kulturtörténetét meg fogja írni, az a Gönczy Pál fényes neve mellett előkelő helyre fogja iktatni a Buzogány nevét is.“<sup>1)</sup> Tény az, hogy különösen a tanítóképző intézetek és felső leányiskolák megvizsgálására leggyakrabban Buzogányt küldötték ki a miniszteriumtól; a mi kétségen kívül abban leli magyarázatát, hogy ezekben az ügyekben teljesen otthon volt, szakismeretei őt ily megbízatásokra nemcsak alkalmassá tették, hanem hogy azokban mindig a kívánt pontossággal járt el s intézkedései megfelelték a czélnak.

Szoros értelemben vett hivatali ténykedése mellett nem csekély érdemet szerzett Buzogány magának a „Székely mivelődési és közgazdasági Egyesület“ körül is. Ez egyesület, mely 1875-ben alakult meg, ugy tekinthető, mint az ujabban alakult Erdélyi Magy. Közm. Egylet előfutárja. Tulajdonképpen most is azt a czélt szolgálja, csak miután ez anyagi erejével s nincs miért tagadni, erélyével és tevékenységével is amazt jóval túlszárnyalta, a Székely Egyletnek jelenleg már nincs meg az a súlya és jelentősége a társadalomban, a mi az Emkenek. Mert a székelységet megerősíteni, anyagi és szellemi fejlődésében elősegíteni — s a Székely Egylet ezt a hazafias, nemes czélt tűzte maga eleibe czélul — mi egyéb, mint az erdélyi magyarság megerősítése, a mire az Emke is torekszik. Sőt kimerem mondani, hogy az előbbi nélkül az utóbbi el sem érhető. Az erdélyi magyarság ereje a székelységben van s ha ezt elesni engedjük, hiába magyarosítjuk meg az összes desolált községeket, mert ezek azt soha ki nem pótolják. Buzogány már a Székely Egylet érdekében megin-

<sup>1)</sup> Dr Gerevich Emil Paedagogiai Plutarch. Szerkesztette Orbok Mór. 1887. Első kötet. Buzogány Áron 5. lap. A Riedl József által szerkesztett M. Paed. Szemle 1881-ik évfolyamában is megjelent a B. Á. életrajza arcképével együtt.

dult legelső mozgalmaknál ott volt, azokban tevékeny részt vett; a legelső értekezlet 1874-ben kezébe adta a jegyzői tollat; az egyesület megalakulásánál, az alapszabályok elkészítésével, az egyesület érdekében kibocsátott felhívások elkészítésével járó munkából és fáradságból neki juttatott és pedig nem kicsiny részt vonakodás nélkül magára vette, lelkiismeretes pontossággal és odaadással teljesítette; majd az alakuló közgyűlésen 1875-ben titkárnak választatván meg, e tisztében Hajós János elnök mellett még nagyobb tevékenységet fejtett ki az Egyesület érdekében, a választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvek mellett ő kezdte meg az Évkönyvek szerkesztését is s azokat titkársága idejében, melyet 1881-ig viselt, mindig legnagyobb gonddal s utánjárással állította össze, maga is több dolgozattal járulván hozzájuk u. mint a Székely kivándorlókról, a lenkenderfonó szövőintézet terve, Cseréy-Muzeum ismertetése s Szóval: e hazafiui vállalatból is hazafi érzéssel kivette a maga részét.

De politikai megbízatásokban is részesült Buzogány. A többek között, mikor Bittó István 1869-ben Abrudbányán képviselőnek választatott, az ő megválasztása érdekében Buzogány is megjárta Abrudbányát. „Az érdem kicsi részben az enyém“ — írta nekem ez alkalomból. „Sokat tett a főispán, Pogány György; de legtöbbet az odavaló intelligencia, azok között a derék és szeretetre méltó Arkosi Károly, Pálfi Samu stb.“ A mikor aztán Bittónak 1872-ben poszonymegyei képviselővé lett megválasztása következtében az abrudbányai képviselőség ürességbe jött, neki is megvillant az eszében egy pillanatra az a gondolat, ha vajjon ő nem léphetne-e fel Abrudbányán képviselőnek? De bár e tekintetben egyesek részéről biztatást is nyert, komolyabb lépéseket ez irányban nem tett. S hogy mennyire ragaszkodott a miniszteriumnál elfoglalt állásához, a melyet ő részben úgy tekintett, mint egyházunktól nyert megbízatást, mutatja az is, hogy éppen akkor lévén folyamatban a kolozsvári egyetem felállítása s az a hír terjedvén el itt közöttünk is, hogy ő is folyamodott volna az egyetemhez egy tanári székért, e hír feletti egész méltatlankodással írta nekem 1872. szept. 2-iki levelében: „Én sem egy betűvel sem egy szóval nem folyamodtam. Ha akartam volna, gondolom, hogy Paulernél (ő volt akkor a vallás és közoktatásügyi miniszter) egy tanári szék megnyerése iránti kérésemre kedvező választ nyertem volna. De számot vetettem magammal s látva, hogy ha én mint tanár visszamegyek Kolozsvárra, azzal a különbséggel, hogy nem unitárius, hanem universitási tanárként, több fizetéssel, sok ember pálczát tört volna felettem, egy perczig sem haboztam. Itt maradok

barátom. Legalább egyetlen szerzeményem, a tiszta becsület nekem megmarad. Ez határozott. És most igazán meg vagyok nyugtatva, hogy nem folyamodtam.“

Általában Buzogány hivatalának élt, melyet — mint mondám — missiónak is tekintett magára nézve. Az állami szolgálatban ugyan azt a buzgalmat, pontosságot, odaadást és lelkiismeretességet tanusította, a miknek megelőzőleg az egyházi szolgálatban oly kiváló jeleit adta. S csudálatos, hogy még is 13 évig kellett várakoznia, a míg 1881-ben az osztálytanácsosi czimet és jelleget is megnyerhette. „Éppen most hivatott a miniszter ur — írja nekem előbbi kitüntetését 1881. jul. 10-ről tudató levelében — azért, hogy első gratuláljon a ma érkezett legfelsőbb elhatározásnak, melyben nekem az osztálytanácsosi czim és jelleg megadatott. Nő, hát most egy kis erkölcsi satisfactió meg van.“ Meg vagyok győződve, hogy ha b. Eötvös tovább él, ezt az erkölcsi satisfactiót korábban is megkapta volna, életét nem végezte volna csak mint osztálytanácsos. De sajnos a magyar tan- és nevelésügynek ez a nagy reformatora, annyi szép és szabadelvű eszmének lánglelkű apostola, a ki az 1848. évi első magyar felelős miniszteriumban is viselt tárczáját egyedül vette át maga az alkotmány helyreállításával 1867-ben is, az új időkhöz mért nagyszabású alkotásai között a nemzet legnagyobb fájdalomára csakhamar 1871-ben meghalt. Az ő halálát ez év febr. 3-ról velem tudató levelében a legmélyebb hazafiúi érzés fájdalomával írta nekem Buzogány: „Mi árvák vagyunk most, mint a pásztor nélküli nyáj. A szegény Eötvös meghalt! Pedig hogy szeretett volna élni még s mily kár vala egy ily igazán nemes lelkű, szép tudományu és emelkedett gondolkozásu embernek még nem élnie. Hidd el barátom, oly kevés nálunk a szó nemesebb értelmében mivel ember s még megdöbbsentőbben kevesebb a magyar statusférfi! . . . Eötvös a magyar politikában messzelátó, okos, mérsékelt, bölcs ember volt — halála a nemzetnek nagy veszteség.“ A hazafiúi érzésnek hasonlóan ily nemes lángja tör ki lelkéből a Deák Ferencz halálakor: „Meggrendült lelkünk alapjáig — írja 1876. febr. 29-ki levelében — hogy Deák nincs többé, aztán a következő pillanatban valami fönséges büszkeség hatott át arra a gondolatra, hogy a magyar nemzetnek fia volt Deák és hogy e nemzet így tudja megtisztelni az ő nagy vezérének emlékét! Dicső és elfelejthetetlen volt ama jelenet; a mi emberrel történhetik és a mit ember tehet: itt culminált. Bizony él még a magyarok istene, barátom, hogy csak e században is annyi nagy embert adott e szegény nemzetnek — egy Kazinczy, Széchenyi,

egy Kossuth, Petőfi s egy Deák mind nagyok voltak a magok nemében, ezek között talán a legnagyobb, mindenesetre a legbölcsebb Deák volt Bizzunk a gondviselésben, mely a jövőben is küldeni fog nekünk profétákat, kik vezéreljenek a fenyegető idők hullámai közt.“ Általában nem adta elő magát fontosabb esemény hazánkban, hogy a Buzogány szép lelke ily szép vonásokban ne nyilatkozott volna meg kezeim között levő leveleiben is.

Bár mennyire el volt is foglalva Buzogány hivatalos teendőivel, a mi egyházi és iskolai ügyeinket is folyton szíven hordozta. Főtanácsai gyűléseinken, a mikor tehette készséggel részt vett s ha ebben meg volt akadályozva, nem mulasztotta el magának mindenről tudomást szerezni, hogy minő ügyekben minő határozatok hozattak, nehogy kiessék közdolgaink folyásának ismeretéből. A mikor Nagy Elek, e derék főgondnokunk, betegsége miatt lemondását beadta s Buzogánynak is ez értésére esett, 1873. decz. 23-ról kelt levelében megdöbbenve írja nekem: „Nagy Eleknek a főgondnoki állásról való lemondását a Consistorium, úgy hiszem, nem fogadja el. Az ő pusztá neve most is többet ér, azt hiszem, mint akárkinek egyénisége, a kit most választhatnátok helyébe. Legyünk háladatosak, barátom annyi érdem iránt. Erkölcsi súlyedés lenne hátat fordítani ily embernek romjaiban is.« A Nagy Elek érdemei, a ki 1854-ben választatott meg főgondnoknak és így egyházunk egyik legválságosabb idejében ült a főgondnoki székhelyben, a mikor 9 évig nem lehetett a püspöki széket betölteni, mivel az akkori önkényuralom ezt is megtiltotta, sokkal ismertebbek és neve tiszteltebb volt egyházunkban, minthogy az ő lemondása éppen úgy meg ne döbbsentett volna mindenkit, mint a hogy Buzogányt megdöbbsentette, következőleg, hogy főtanácsunk csakugyan nem fogadta el lemondását s Nagy Eleket örökös tiszteletbeli főgondnoknak ismerte, ezt legkevésbé sem kívánom a Buzogány fennebbi levelével kapcsolatba hozni; de minden esetre ez is mutatja egyházunk ügyei iránti meleg érdeklődését. S a mikor 1874-ben a Dávid Ferencz halála háromszáz éves fordulója alkalmára 1879-re egy 10,000 frtos alapítvány iránti indítványomat megtettem volt, Buzogány szintén az első között volt, a ki ezt az indítványt nemcsak melegen üdvözölte, hanem ki is egészítette azzal, hogy ugyanakkorra egy szellemi emlékoszlopot is emeljünk Dávid Ferencznek, a mi aztán a Jakab Elek „Dávid Ferencz Élete“ czimű nagybecsű munkát hozta létre egyházunk dicsőségére.

De különös szeretettel, mondhatnám rajongással csüngött Buzogány a Ker. Magvetőn. A 4-dik kötetet, mely 1868-ban már az



ő eltávozása után jelent meg, még együtt szerkesztettük. Egy előre vonakodott, hogy ez a kötet kettőnknek a neve alatt jelenjék meg. Megérdemli, hogy ennek indokát megismertessem. Az országos népoktatási törvény éppen akkor volt tárgyalás alatt. Én a kedves emlékü Kovácsit mint szakembert felkértem, hogy szóljon hozzá a kérdéshez a Magvetőben. Ezt tudattam Buzogánynyal, a ki 1868. okt. 21-ről ezt adja válaszul: „Nem tudom, hogy Kovácsi kedves bátyám, mint politikai véleményeim konok ellentétese (Kovácsi ellenzéki volt és sokszor összetűztek Buzogánynyal a politikai kérdések felett, de azért a legjobb barátságban voltak egymással s a konok szónak itt is csak tréfás jelentősége van) milyen szellemü czikket ír a népiskolákról. Ha nézetei nézeteimmel merő ellentétben állanak: ez esetben cikkének, mely egyéb aránt kétségen kívül jeles leend, közlését akadályozni ugyan nem kívánnám, de a szerkesztéstől nevémet visszavonnám, a mi különben jelentéktelen dolog lenne, miután egy vagy két szerkesztői név egyre megy s ha az én nevem kimaradna, ott a tied s az elég. Különben is érzem, hogy ugy sem sok joggal nevezhetem magamat a 4-dik kötet realis szerkesztőjének.“ Egy pár nappal erre, nehogy félre értettem legyen ezen nyilatkozatát, annak értelmezésére ismét a következőket írja: „A K. Magvetőnek célja, a mint én felfogom, mind egyházi, mind iskolai nyilatkozataiban a szabadelvü józan haladás s észszerü reformok pártolása. Na már, hogy a népnevelés ügyében tenni kell valamit, hogy az Eötvös törvényjavaslata akar is tenni valamit: az igaz. Tehát szabadelvü és korszerü szempontjából alapjából csak azért is elkárhoztatni nem lehet. De meggyőződéseim szerint nem is oly rossz alapelveiben az a törvényjavaslat, mint hirdeti az oppositó s a vastagnyaku felekezeti-ség. Én nem egyszer olvastam át meg át ezt a törvényjavaslatot s igazán meggyőződésből szólok. Módosítások, igaz, szükségesek rajta, pl. alább kell szállítani azokat a feltételeket, melyektől egy falusi iskola létele függ, hogy a türhető felekezeti iskolák is existálhassanak, a felekezeti iskolákra nézve a kormány beavatkozását korlátoz-nám, természetes levén, hogy a mi nem az övé, ott kicsit disponál-jon stb. és mindjárt jó lesz a törvényjavaslat. Tehát alapelveiben méltányolnunk, részleteiben módosítanunk kell és czélt érünk; mit oly rég pengetnek a leglelkesebb keblü hazafiak, a népnevelés ügye meg lesz lendítve.“ Miután azonban én Buzogányt mindezekre nézve megnyugtattam, de megnyugtatta őt magának Kovácsinak kérdés alatti czikke is, mely akkor „Népiskoláinkról“ czim alatt a K. Magvetőben meg is jelent, nemcsak hogy ezen kötetre nézve szerkesztő-

társ maradt, hanem egy következő levelében kijelentette, hogy csak egy nem remélt esetre hozta fel, a miket előbb felhozott, mert a maga részéről is ohajtja, hogy a 4-dik kötetet még együtt adjuk ki. Lehet, hogy sokak előtt ez az egész kérdés sokkal kisebb jelentőségűnek tűnik fel, minthogy érdemes lett volna a feljegyzésre, de én azt hiszem, hogy egy szép jellemvonását mutatja ez is Buzogálynak, azt t. i. hogy a meggyőződés embere volt s határozott elvei voltak, a melyekhez szikla-keményen ragaszkodott. A népiskolai törvény mellett elfoglalt ezen határozott s egyszersmind hazafias és szabadelvű álláspontjának jellemzésére még egy későbbi levelét is bemutathatom. A népiskolai törvényt senki oly élesen meg nem támadta, mint Révész Imre, az akkor általa Debreczenben szerkesztett „Figyelmező“-ben. Csaknem oly ellenséges álláspontot foglalt ő el akkor társaival együtt e törvényvel szemben, mint most a „Magyar Állam“ által képviselt katolikusok az egyházpolitikai törvényekkel szemben. Én felszólítottam Buzogányt, hogy a Magvetőben szóljon hozzá a kérdéshez. Erre vonatkozólag aztán ezeket írja: „Sokat gondolkoztam az általad tett becses megbízás felett s habár átlátam, hogy az reám rendkívül nehéz és kényes feladat, tervezgettem mégis, hogy mit lehetne legczélszerűbben tenni. Egyenesen Révéoszt venni kritika alá, vagyis az ő nézeteit, az nem a mi feladatunk, mindazáltal ha a népoktatási törvényt veszem is egyenes bírálat alá, nem tehetem, hogy Révéoszt meg ne támadjam, mert hiában, ő egy rakás álokoskodást talál fel s oly sértő elbizakodott modorban, hogy nem élesen írni ezek ellen nem lehet. Én tudom, hogy vannak ezen törvénynek hiányai s ezeket soha is nem takargatnám, de hogy az egész törvény párttaktikából s oly gonosz czélzattal hozatott volna, hogy általa a protestantismus a katholicismusnak zsákmányul dobasék, hogy a kormány ezen törvény által is a nemzet szabadsága ellen ásott volna, mint Révésznek minden sorából kilátszik: ezt legmélyebb meggyőződésből tagadom — tagadom nem mint tisztviselő, hanem mint ember és hazafi. Nekünk tehát mint olyanoknak, a kik a szabadság és szabad verseny minden irányban való szélesbitésének mindenkor örvendenünk kell s leginkább pedig az általános szellemi kultúra terén: nézetem szerint vagy hallgatnunk kell, hogy vivják mások a harczot (ez ugyan nem volna igen tisztességes szerep) vagy határozott és nyílt álláspontot kell vennünk itt is s ez az álláspont meggyőződés szerint nem lehetne más, mint az, hogy a mi felekezeti iskoláinkat minden erővel fenntartani igyekezzünk ugyan, de a magyar országgyűlésnek s magyar felelős kormánynak a népoktatás

terén való segítségül jövését legkevésbé se gátoljuk. Nekünk unitáriusoknak a nép művelődésétől nem szabad félnünk, mint hazafiaknak pedig örvidenünk kell azon, hogy valaha eljött az idő, hogy nekünk felekezeteknek, a nemzeti közművelődés előmozdítására az ország s ennek felelős nemzeti kormánya is segítségünkre jő.“ E hazafias, e szabadelvű szellemnek volt Buzogány mindig egyik kiváló képviselője a Ker. Magvetőben.

1869-ben a Ker. Magvető ismét kimaradt. De ez nem volt hátrányára, mert ez alatt előkészítettük a vállalatnak évnegyedes folyóirattá leendő átalakítását. De mivel Buzogányt a késedelem aggasztotta, 1869. márczius 15-ről már sürgeti a Magvetőnek kiadását: „Irod — mondja e levelében — hogy a Magvetőnek részvények alapján való folytatása eszméjét a vacsoráló társaság nagy tetszéssel fogadta. Hát aztán semmi sem történt? Az eszme szép dolog, hanem magában keveset ér vagy éppen semmit, ha kivitel nem követi. Az én nézetem az, hogy nagy szegénységre mutatna, ha elesnék ez az egyetlen folyóiratunk. Most, mikor az egész világ mozog az irodalom terén, csak mi volnánk oly gyámoltalanok, hogy ne tudjunk egy folyóiratot fenntartani? Hogy a lágymelegség s részvétlenség ide juttassa a Magvetőt, nem hiszem.“ A Buzogány által említett vacsoráló társaság magyarázatául megjegyzem, hogy az a kis írói kör, mely a Magvetőt megalapította, azt a legközelebbi időig a maga tulajdonának tekintette, annak terheit a munkában, gondját a fenntartásban megosztotta, mikor egy-egy kötet megjelent, egybegyűlt, a dolgozatokat megbirálta a következő kötetre nézve tanácskozott; számba vette a jövedelmet s ha volt, abból a szerkesztői, valamint az írói tiszteletdíjakat megállította, a szerkesztőket megválasztotta, szóval, a folyóirat fenntartása és fejlesztése érdekében mindent együtt és közös egyetértéssel tett meg. Ezek az egybegyűlések aztán rendszeren vacsorával voltak egybekötve, a mi a kör tagjai között a baráti érzést és a solidaritást is folyton fenntartotta, ápolta. Erre célozott Buzogány a vacsoráló társaságra való hivatkozással. De aggodalomra nem volt ok. A Ker. Magvető 1870-ben már évnegyedes füzetekben s azután megszakadás nélkül évről-évre így, majd két hónapos füzetekben megjelent, a hogy ma is folytatja szép pályáját, nem egy becses és számottevő dolgozattal gyarapítva az egyházi és tanügyi irodalmat, a melyekhez Buzogány is mind végig hozzá járult, sőt a mig én voltam egyik szerkesztője a Magvetőnek, Buzogánynál alig volt annak kitartóbb, állandóbb munkása. S bár távolléte miatt nem vehetett részt a fennebb említett barátságos

összejövetelekben és tanácskozásokban, leveleiben minden füzetre megtette a maga észrevételeit, a melyek a mily részrehajlatlanok, rendszeren épp oly alaposak és így figyelemre méltók voltak.

A Buzogány munkálkodásának egy terét még nem érintettem. Pedig azok a szolgálatok, a melyeket itt tett, szintén nem csekély jelentőségűek egyházunkra nézve. Értem budapesti egyházközségünket, melynek megalapításához ő kezdette egybehordani a porondszemeket. A mint Budapestre felköltözött, számba vette a különböző miniszteriumokhoz kinevezett unitárius vallásu hivatalnokokat s azokkal nemcsak hogy maga folytonosan fenntartotta az érintkezést, hanem arra igyekezett, hogy azok is hozzá vonzódjanak, vele minél bensőbb, baráti viszonyban álljanak. Megnyerő, bizalmas modora házát csakhamar hitsorsosaink találkozási helyévé tette. Majd ünnepeken ugyancsak házánál isteni tiszteleteket kezdett tartani; az egybegyűlt híveknek az urvacsorát is a szokott módon kiszolgáltattván. Ime budapesti egyházközségünk megalapításának első kis csirája, a melynek további fejlődése is oly szoros kapcsolatban van a Buzogány házával és családi körével, hogy azt már itt szintén fel kell ölelnem.

Buzogány Á. még mint tanár Kolozsvárt 1864-ben nőül vette Bartha Rózát, Özv. Bartha Gyuláné Ferenczi Ágnes egyetlen leányát. Bartha Gyula, a Buzogányné atyja, bányatanácsosi ülnök volt Zalathánán s 1848-ban az oláhok preszákai vérengzésének annyi szerencsétlen honfitársunkkal ő is áldozatul esett. A szegény édes anya kis leánykájával karjai között megmenekült; de egy kis fiát elsodorta mellőle az üldözők és üldözöttek árja és sokáig is gyötörte a gondolat, hogy elveszett kis fia életben is maradhatott s ez esetben mint oláh nevelkedhetett fel, a mi még fájdalmasabbá tette emlékét. A mellett, hogy a kis Róza a leggondosabb nevelésben részesült, a természettől is annyi kedvességgel és kedélyességgel, oly kiváló szép szellemi tulajdonságokkal volt megáldva, hogy e házasságot általában mindkét félre a legszerencsésebbnek lehetett mondani. Házassági szövetségük, mi alatt még Kolozsvárt laktak, két lánygyermekkel lett megáldva. Harmadik gyermekök, egy fiu, 1869-ben már Budán született. E családi örömhirt velem tudató levelére Buzogánynak én azzal válaszoltam, hogy amugy is szándékom lévén felmenni Budapestre, akkor egyuttal ujszülött fiokat is megkeresztelem; tartsák fenn tehát nekem ezt a baráti szivességet. Mindamellett, hogy a köztünk lévő baráti viszonynál fogva Buzogány erre szintugy számított is, ajánlkozásom kedvesen lepte meg, annyival inkább, mert gondolatunk abba is összetalálkozott, hogy ez alkalomból egy nyilvános isteni

tiszteletet is tartsak Budapesten. Ehez képest Buzogány előzetesen eljárt néhai Török Pál akkori ev. ref. püspöknél, hogy e czélra a reformátusok kálvintéri főiskolájában lévő egyházi tanácstermet megkapjuk, a mit a boldog emlékü s egyházunk iránt haláláig a legjobb indulattal viseltető derék püspök nemcsak a legnagyobb készséggel átbocsátott, hanem a templomot is hasonló készséggel felajánlotta. Tekintettel azonban ottani hiveink akkori csekély számára, mi a templomot megköszöntük s megelégedtünk a tanácsteremmel, a melyben aztán 1869. jún. 13-án az első nyilvános unitárius istentisztelet meg is tartatott. Az urvacsorához szükséges szent edényeket, mely egyidejűleg szintén kiszolgáltattott, hasonlóképpen Török Pál püspök bocsátotta rendelkezésünkre, maga is személyesen egész végig jelen levén isteni tiszteletünkön az ev. ref. tanárok közül többekkel, a kiknek beleegyezésével az éneklést is a ref. tanuló ifjuság végezte. A Buzogányék családi körülményeivel, kis fiok keresztelési ünnepélyével kapcsolatban lépett tehát vallásunk a nyilvánosság elé Budapestén. S valóban jól eső érzés tölti el lelkemet, ha e pillanatra visszagondolok. Mintha még most is látnám ez isteni tisztelet alkalmából hiveink szemében felfakadt örömkönyüket. Emlékszem, hogy a többek között egy öreg rendü székely nő, ki már évtizek óta szolgált Budapesten, nem győze hálákat adni Istennek, hogy megérte ezt a napot, melyen hite szerint imádkozhatott és urvacsorát vehetett hazánk fővárosában. De a más vallásfelekezetűek is őszinte meleg érdeklődéssel vettek részt ez isteni tiszteletünkben. Vallásunk iránti ellenszenvnek vagy idegenkedésnek még árnyéka sem mutatkozott sehol. Az alkotmányos élet hajnalpirja a vallásszabadság egét is beragyogta. Fényes bizonytságot tett erről a főváros sajtója, mely napi lapjaiban a legrokonszenvesebb hangon, a legelismerőbben emlékezett meg és ismertette isteni tiszteletünket. Szóval, ezt a lépést soha jobbkor nem tehattük volna. S mivel arra Buzogány adta meg nemcsak az alkalmat, kis fiának általam lett megkereszteltetésével, hanem az isteni tisztelet tartás iránt tanusított buzgalmával, biztató és lelkesítő felkarolásával, az ez által elért siker sem szerezhett senkinek nagyobb örömet mint éppen ő nékie.

De a fővárosban tartott nyilvános isteni tisztelet kedvező fogadtatása s az a mély benyomás, a melyet különösen ottani hiveinkre tett, Buzogánynak nemcsak, hogy méltó örömmel töltötte el lelkét, hanem egyszersmind fokozta buzgóságát abbeli nemes törekvésében, hogy ez irányban tovább működjék s az egyházi szervezkedésre szikrát kapott buzgóságát lehetőleg éleszsze. Ugyanazon év nov. 10-ről

a következőket írja: „Gr. Bethlen Ferenczcel abban egyeztünk meg a napokban, hogy formaliter egy fiók-egyházzá alakulván, hívjunk meg téged rendes papunknak oly formán, hogy egy évben látogass meg minket a mi költségünkön, az idő közben eső funktiókat én aztán mint helyettes vagy kisegítő végezném. Soha sem hittem, barátom, hogy én még levitává váljak! Az emberből igazán minden válhat a földön.“ S bizonyára nem Buzogányon mult, hogy még évekig huzódott az ügy, a míg a fiokegyházközség 1876-ban csakugyan megalakult, megválasztván gondnoknak Hajós Jánost, a kiből a budapesti unitárius gárda egy kiválóan buzgó és erős tagot nyert azon idő óta, hogy mint a földtehermentesítési alap igazgatóság elnökét, hivatali állása őt is Budapestre szőlította. Buzogány megmaradt továbbra is a jegyzői tollal. De hogy mennyire szíven feküdt az immár szerencsésen megalakult fiokegyházközség ügye, erre nézve ismét számos levelét mutathatnám fel. Elég, hogy innen kezdve a lelkes gondnok, a buzgó egyháztagok közreműködésével a Buzogány által kezdeményezett s egyideig jóformán csak általa képviselt ügy mindgyorsabb fejlődést vett; 1879-ben már a fiokegyházközségnek anyaegyházközséggé alakítása iránt is megindult az aktio s miután ennek a tervnek szerencsések voltunk megnyerni az angol és amerikai testvérek segélyét is, az anyaegyház-község 1881-ben tényleg meg is alakult, Derzsi Károly tordai tanár neveztetvén ki lelkésznek, a ki ugyanez év okt. 2-án az akkori cultusminiszter Trefort Ágoston, a főváros főpolgármestere, a prot. felekezetek képviselői, az írói világ számos kitünősége s általában nagy érdeklődő közönség jelenlétében lett ünnepélyesen beiktatva lelkései hivatalába, az ágost. ev. hitvallásnak deáktéri dísztermében. Nemsokára ezután kezdetét vette a templom-építés munkája is, a mi nem csekély gond, kitartás és fáradtságot nem ismerő utánjárás után a főváros által nagylelkűen ajándékozott telken 1890-re szintén sikerült. De ezt Buzogány — fájdalom — nem érte meg. Éppen azért arra itt bővebben nem terjeszkedem ki. Általában budapesti egyházközségünk alakulásának és fejlődésének története egyetlen-egy életrajz keretébe is teljesen be nem illeszhető. Ez egy önálló leírást igényel, mely bizonyára egyik legszebb lapját fogja képezni egyháztörténeti könyvünknek is. Én csak rá akartam mutatni arra a szolgálatra, a melyet Buzogány egyházunknak ez irányban is tett. Annyi bizonyos, hogy budapesti egyházközségünk története megírásánál senki a Buzogány nevét ki nem kerülheti.

A mily elismerésre méltó és hasznos munkásságot fejtett ki Buzogány pályáján a közéletben, épp oly szerető és gondos édes atyja

volt gyermekeinek. Fennebb már érintém házasságát s ebből született 3 gyermekét, a kiket még egy leány és egy fiugyermek követte. De ez utóbbi kis korában elhalt és így három leány és egy fiugyermek neveltetésének gondja nehezült rá, a mit ő nemcsak kedvvel, hanem bizonyos előrelátással s a legjobb számítással irányított, tudva azt, hogy gyermekeinek anyagi vagyont ugy sem hagyhat, hogy szellemi kiképzetésekkel biztosíthatja csak jövőjüket. És ebben nem is csalódott meg. Mert ma mind a négy gyermeke, neveltetésök s tehetségök által is képesítette rá, önerőjökön oly állást vívtak ki magoknak, a melyen a társadalomra nézve is haszonnal, önmagukra nézve is megnyugvással és nemes önérzettel élhetnek és munkálkodhatnak. Két nagyobb leánya: Ágnes és Mariska az elemi majd a polgári tanítónő-képző tanfolyamot elvégezve s hazánkban eddig a legmagasabb rendű tanítónői oklevelet megszerezve, a mely őket a polgári és felsőbb leányiskolai tanításra képesíti, az előbbi jelenleg a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola, utóbbi pedig ugyancsak a budapesti áll. polgári tanítónőképző intézettel kapcsolatos felsőbb leányiskola rendes tanítónője. Mariska gr. Csáky volt vallás és közoktatásügyi miniszter ur által egy évre fizetése meghagyásával szabadságoltatván, ezt az évet Londonban, a Sharpe kisasszonyok vezetése alatt álló Channing House-Schoolban töltötte, a hol nemcsak a maga ismeretkörét szélesbitette, hanem kedves modorával s képzettségével a magyar nőnevelésről és miveltségről saját személyében oly bizonyítványt mutatott be azon körökben, a hol megfordult, hogy ez mindnyájunknak méltó öröme és büszkeségére lehet. A harmadik testvér Gyula, a budapesti műegyetemen végezve mérnöki tanulmányait s ugyancsak ott a mérnöki oklevelet is megszerezve magának, most Komárom városának tiszti mérnöke. A legkisebb testvér Anna, kinek neveltetéséről a szülők korai halála következtében részben már a két nagyobb leánytestvérnek kellett gondoskodni, a mit azok igaz testvéri szeretettel meg is tettek, szintén Budapesten nevelőnő és egyuttal elemi isk. tanítónőképző-intézeti tanfolyamot végezve, jelenleg mint nevelőnő egy előkelő földbirtokos családnál van Abauj-megyében. A ki ily jóra való, munkás tagokat adott a nemzetnek gyermekeiben, az már csak ez által is érdemesítette magát a hálás megemlékezésre.

Még csak a barátságban nyilvánuló szép jellemvonásáról kívánok megemlékezni Buzogánynak. A ki a Marosi Gergely emlékezetére irt s fennebb általam már említett cikkét már olvasta, vagy az életrajzzal kapcsolatban el fogja olvasni, lehetetlen lesz nem éreznie,

hogy a baráti szeretetnek mily melege sugározik ki minden sorából. Általában a baráti érzelem Buzogány szívének egyik legnemesebb húrja volt. S jóllehet vitatkozni szerető, élénk, mondhatni heves természete nem egyszer összeütközésbe hozta legjobb barátaival is, az ily szóváltásokból eredett összeütközések sem barátaiban nem csökkentette iránta a bizalmat, sem benne nem ingatta meg a barátságot azok iránt, a kikkel egyszer lelkileg, bensőleg már össze volt forrva. Senkinek több alkalma nem volt erről meggyőződnie mint nekem. S valóban jóleső érzés tölti el lelkemet most is, ha leveleit 30 évnél tovább tartott barátságunk e megmaradt emlékeit forgatom, a melyekből a vonatkozó helyek közül egy párt idézni annyival inkább nem mulaszthatok el, mert ezek mintegy természetes átmenetül is szolgálhatnak a Buzogány élete utolsó, fájdalom, elég szomorú szakához.

„Ha egy kissé elhanyagoltam veled a correspondentiát — írja nekem 1872. nov. 3-ól — tulajdonítsd akárminek csak annak nem, hogy változtam vagy változhattam volna irányodban vagy az ügyek iránt, melyekért régebben egy téren, most meg külön mezőkön fáradoztunk és fáradozunk. Az a változás — fájdalom — történt velem, hogy sok dologra nézve most mások a nézeteim, mint régebben. Sok szép tervemet elhervasztottak a viszonyok vagy szélesebb körű tapasztalatok; és sok meleg enthusiasmust kiszárasztott belőlem az idő, és nem egyszer levertek, de már hideg nyugalommal nézek vissza a romokra, melyeket az élet valósága hajt halomra utánam.“

Miután ez időtájt csakugyan mind sűrűbben kezdettek kimaradni levelei s én ezért néki szemrehányást tettem, 1873. ápril 25-ről így válaszol:

„Már két versen tettél szemrehányást nekem, hogy nem irok, sőt a minap még azt is emlegetted, hogy talán valamivel megsértettél. E szemrehányásra érdemes vagyok annyiban, hogy valóban rég nem irtam neked, pedig egy pár sort csakugyan írhattam volna többször is. Hanem a mi a másik feltevést illeti, azon valóban csudálkozom. Hiszen, ha igazán tulságos jószágokkal meg nem sértettetek, akkor nem tudom mivel tehetnétek volna azt. Vagy hát te igazán csak annyira ismertél meg engem, hogy hihetőnek tartod, hogy azok a baráti kötelékek s meggyőződésem szerint igaz baráti kötelékek, melyek éppen kettőnket annyira és oly sokképpen összefűztek, minden ok nélkül bennem megsemmisülhettek. Ha azt tennéd fel felőlem, hogy észben fogyatkoztam, azon nem csodálkoznám, hanem, hogy a szívemben is kételkedhetsz, az rosszul is esett. Hidd el, hogy ha száz esztendeig élnek, és az alatt egy betűt sem írnék, akkor is csak arra lennél jogosulva, hogy hanyagnak vagy ilyesminek



tarts, de hogy éppen a legnemesebb baráti érzés haljon ki belőlem, azt soha sem teheted fel rólam.“ Ugyancsak egy hasonló megjegyzésemre válaszolja ismét egy más levelében: „A mint irtad, régen tárgyaltan is tudtunk levelezni érzelmeinkről, gondolatainkról, terveinkről. De hát akkor a mi tavaszunk volt. A virágillat megbűvöli az embert és kell áradnia neki minden szépről és nemesről, mert akkor nem fér a jóra való szivben s főben, a mi forr belől. De azután eljő a nyugalmasabb, mondjuk tehetetlenebb idő. A virágzás idejének bűbajos ereje oda már! Az ember csak teng, leng, de már szárnyai szegvék vagy elkopottak, mint az Arany János golyájának. Te még szerencsésebb voltál, mert nem értek legbensőbb közélről oly megrendítő csapások, mint engemet értek. Az isteni gondviselésnek azonban hálát adok nem annyiban magamért, a kinek magáért semmi pretensiom s vágyaim már alig vannak, hanem gyermekeimért, hogy még éltet és fenntart. De most látom, hogy ha bár lamentálok, áradozásra gerjedtem. Ámde ha ez megeshetett, csak is irányodban s bevezető soraidra eshetett meg. Magam is mosolygok és könyezek reá, mert hát ez a két különböző lelki állapot nálam igen közel van a szivemhez, ha az egyik, akkor a másik is megeshet, mint a füzfa tilinkó, melyben a mézga meghal, a hozzá alkalmazott csap még füttyöl.“ Mellőzve püspökké választatásom alkalmából irt s a legmélyebb baráti érzelmekről tanuskodó számos leveleit, még csak 1881-ki leveléből idézek egy néhány sort. Ez évben irta meg a Nagy Elek életrajzát a Ker. Magvető számára s a mikor ezt kiadásra elküldötte, erről engem a következő szavakkal értesített: „Nem tudom megírom-e még valakinek életrajzát? Azt hiszem, ez lesz az utolsó. Bensőbb szivvel nem is dolgoztam rég idő óta semmit. Hiszen mély hála vezette tollamat Nagy Elek iránt; ő volt az egyetlen ember, a ki érettem jó szivvel sokat tett. Lassanként lerójuk kötelességünket is. Aztán nem marad fenn egyéb számomra gyermekeimen kívül, csak egy baráti szál, mely hozzád füz édes barátom, még egy szál, ez is nemes habár ujjabbkori, ezt Jakab Elek kötötte szivemhez sulyos körülmények között; de hiszen tűzben próbáltatik meg az arany.“

És ezzel a Buzogány életrajzának utolsó szakaszához jutottam.

A Buzogány életének végszaka — fájdalom — nem hasonlított egy szép estvéhez, melyen a nap leáldozóban is fényt áraszt a láthatáron, mert az ő élet napja sötét fellegek között hunyt le. Nehéz lenne mindazokat a körülményeket számba venni, a melyek utolsó éveit méltán oly borussá tették s őt magát, mondhatni, megtörték.

Keserü csalódásai sok szép reményében és számításában, a melyekkel hivatalába a miniszteriumhoz belépett, a hol legjobb igyekezete mellett is alig tudott 20 év alatt egy lépést előre tenni, titkárságból osztálytanácsosságra jutni; könnyen barátkozó, bizalmaskodó természete miatt nem egyszer félreismertetése azok részéről, a kiknek sem idejük, sem módjuk nem volt rá, hogy lelkébe mélyebben bepillanthassanak s nemes törekvéseit méltányolni, munkaerejét megbecsülni tudják, családi életének sok szomorú változása s ezekkel együtt a fővárosi háztartás gondjainak és terheinek a maga részéről is elfoglaltatásai miatt nem elég gondos kiszámítása és ellenőrzése; — végre betegeskedése is — kétségen kívül mind befolytak arra, hogy megszibbadt ereje, lassankint elveszett munkakedve s 1887. jan. 1-én nyugalomba lépett, a mi csak fokozta elkeseredését s maga után vont a mindentől való visszavonulását. Szomoruan emlékszem rá, mert ily állapotában is többször felkerestem, biztattam és vigasztaltam, mily csüggeteg, mondhatni meghasonlott kedélylyel zárkozott el szobájába, kerülve a világot és embereket, a kinek éppen a társaság és a társas élet volt addig életeleme. Csak szerető gyermekei tudták még egy-egy pillanatra földeríteni. Rajtok kívül csak könyveihez vonzódott még. Ott ült ezek között éjjel és nappal olvasva, míg erejét fölemésztette a maga sorsán való töprengés s a halál 1888. évi februárius 25-én véget vetett életének. Meg vagyok győződve, hogy a tanári pálya nem viselte volna úgy meg szép tehetségű, erős, munkabíró s kötelességeit mindenkor lelkiismeretes buzgósággal teljesítő barátunkat. S ez a pálya sírjára is több virágot termelt volna, mint a mennyivel porai a budai németvölgyi sírkertbe az örök nyugalomra tétettek. De hasznos és sikeres közszolgálati azért nem veszték el, sőt ezek emlékezetben fogják tartani nevét különösen egyházunkban. S nekem jól esik, hogy e sorokkal hozzá járulhattam emlékének megőrkítéséhez.

FERENCZ JÓZSEF.

---

## A khinai népvallásról s annak a buddhismus befolyása alatt történt módosulásairól. \*)

A midőn az 1893 ik év telén Berlinbe érkeztünk, a minek leginkább örvendettem, az volt, hogy régi barátomat von der Gabelentz Györgyét, a nagyérdemű nyelvészt s a berlini egyetem egyik diszét, viszont láthatom, kivel 1876-ban Drezdában oly gyakran s oly sokat voltam együtt. Felejthetlen emlékű napok! Mily nagy és fájdalmas volt megütközésem, midőn az óriás termetű, athléta erejű, derült arczu barátomat egy gyógyíthatlan betegség által megtörve kellett viszont látnom. Gabelentz megérkezésünk után még csak néhány napot maradt Berlinben, mert éppen indulandó volt egy kisebb német városba, hol egy nagyhirű specialista segélyét szándékozott igénybe venni. Eltávozta előtt pár nappal theára hívott meg minket, melyen a tisztelt háziuron és kedves neijén kívül még több érdekes vendég volt jelen, a kik közt dr. Grube Vilmost említem meg, a berlini néprajzi múzeum khinai s japáni osztályának őrét, a kit Gabelentz mint kedvencz tanítványát mutatott be. Gabelentz ugy ment a veszélyes műtét elébe, mint egy hős. A nagy lélek az élet legkülönbözőbb körülményei közt nagynak marad s nem tagadja meg magát. Mi pedig ezután gyakran találkoztunk Grube Vilmostal, közöltük egymással reményeinket, aggodalmainkat s azon tudósításokat, melyeket Gabelentz neijétől kaptunk. A műtét jól ütött ki ugyan, mindazonáltal Gabelentz nem gyógyulhatott meg. A magyar tud. akadémia még megválaszthatta kültagjának, a mi neki nagy örömet szerzett, de székfoglalóját nem tarthatta meg, mert pár hónappal megválasztása után egy komplikált gyulasztó láz következtében megszűnt élni.

Grube berlini tartózkodásunk ideje alatt a néprajzi társaság gyűlésén tartotta azon értekezését, melyet a következőkben ismertetek.

A khinai nyelvben, és ez igen jellemző, van szó a vallás külső alakiságának kifejezésére, de nincsen olyan szó, mely a vallás

---

\*) Die chinesische Volksreligion und ihre Beeinflussung durch den Buddhismus. Von Prof. Dr. Wilhelm Grube. Berlin (1893).